

Острогляд О. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та правоохоронної діяльності
Державного університету «Житомирська політехніка»,
професор кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ДЖЕРЕЛ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

Анотація. В даній статті розглядається багатоманітність підходів до поняття джерельної бази кримінально-правової політики. Розкрито характеристику основного підходу до розуміння джерел кримінально-правової політики при якому перелічуються види джерел, які в сукупності і є джерелами кримінально-правової політики. При характеристиці джерел враховано сучасні зміни до чинного законодавства України, зокрема, щодо реформування судових органів. Акцентовано увагу на окремих аспектах дії кримінального закону, а саме, щодо визнання джерелом законів, які вже припинили свою дію. Окрему увагу приділено дискусійним моментам визнання джерелом судового прецеденту. Акцентовано увагу на тому, що прецедент в Україні, незважаючи на теоретичне невизнання, має широке практичне застосування. Вказано на можливості визнання такими рішень Конституційного Суду України, Верховного Суду, Європейського Суду з прав людини. Загалом охарактеризовано наступні види джерел кримінально-правової політики: Конституція України; Закони України (в першу чергу, Кримінальний кодекс України та інші закони); підзаконні нормативно-правові акти, в випадку якщо вони визначають концептуальні підходи кримінально-правової політики, або конкретні заходи її реалізації; судовий прецедент (Рішення ЄСПЛ щодо України, а також рішення, які містять усталену правову позицію ЄСПЛ; Рішення Конституційного Суду України; Постанови Пленуму Верховного Суду України коли вони визначають загальні засади, напрями та межі застосування матеріального кримінального права та при визначенні конкретних напрямів та меж застосування кримінального закону, що визначає відповідальність за конкретні види злочинних діянь; Правові позиції Верховного Суду); Міжнародні договори, ратифіковані Україною, які так чи інакше впливають на національне кримінальне законодавство.

Ключові слова: джерело, кримінально-правова політика, кримінальний закон, прецедент, судовий прецедент, Конституція України, правова позиція.

Ostrohliad O. V. Concepts and types of sources of criminal law policy

Abstract. This article examines the diversity of approaches to the concept of the source base of criminal law policy. The characteristics of the main approach to understanding the sources of criminal law policy are disclosed, in which the types of sources that are collectively the sources of criminal law policy are listed. When characterizing the sources, modern changes to the current legislation of Ukraine, in particular, regarding the reform of judicial bodies, are taken into account. Attention is focused on certain aspects of the operation of the criminal law, namely, regarding the recognition as a source of laws that have already ceased to be in effect. Particular attention is paid to the debatable points of recognition as a source of judicial precedent. Attention is focused on the fact that the precedent in Ukraine, despite theoretical non-recognition, has a wide practical application. The possibilities of recognizing such decisions of the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court, and the European Court of Human Rights are indicated. In general, the following types of sources of criminal law policy are characterized: the Constitution of Ukraine; Laws of Ukraine (primarily, the Criminal Code of Ukraine and other laws); subordinate legal acts, if they determine the conceptual approaches of the criminal law policy, or specific measures for its implementation; judicial precedent (Decisions of the ECHR regarding Ukraine, as well as decisions that contain the established legal position of the ECHR; Decisions of the Constitutional Court of Ukraine; Resolutions of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine when they determine the general principles, directions and limits of application of substantive criminal law and when determining specific directions and limits of application criminal law, which defines responsibility for specific types of criminal acts; legal positions of the Supreme Court); International treaties ratified by Ukraine, which affect the national criminal legislation in one or another way.

Key words: source, criminal law policy, criminal law, precedent, court precedent, Constitution of Ukraine, legal position.

Складовою політики боротьби зі злочинністю є кримінально-правова політика України, яка є базовою щодо інших політик, що входять в структуру політики протидії злочинності – кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної.

Якщо поняття кримінально-правової політики на сьогодні в більшості можна вважати сформованим (кримінально-правова політика – системоутворюючий елемент державної політики у сфері протидії злочинності, яка розробляє стратегію і тактику протидії злочинності кримінально-правовими засобами [10, с. 9]), то щодо джерел кримінально-правової політики дискусії на даний час продовжуються.

В науці кримінального права існує декілька підходів до розуміння джерела кримінально-правової політики України, ці підходи змінювалися з історичним розвитком нашої держави, зміною її правової бази.

Наприклад, Годруз М.О. вказує, що, можна побудувати систему законів та інших нормативних правових актів, у яких виражається і закріплюється кримінально-правова політика. Зазначена система, в якій закони та інші нормативні правові акти класифіковані за таким змішаним критерієм, як рівень і значимість впливу на злочинність і контроль над нею включає: 1) загальні норми, що містяться в Конституції України; 2) норми, що містяться в кримінальному, кримінально-процесуальному і кримінально-виконавчому кодифікованому законодавстві – КК України, КПК України і КВК України; 3) норми, що містяться в некодифікованих законах, зокрема, Закон України зі змінами і доповненнями «Про оперативно-розшукову діяльність в Україні»; 4) норми, що містяться в законах і інших нормативно-правових актах, на які в неконкретизованому або конкретизованому вигляді зроблені посилання в бланкетних диспозиціях статей Особливої частини КК України і без яких застосування таких статей цього КК неможливе [5, с. 193].

З цього приводу Ревін В.П. стверджує, що кримінальна політика виражається не тільки в законодавстві, тим більше тільки кримінальному, але і в інших нормативно-правових актах вищих органів влади, а також в тих нормах законів і інших нормативно-правових актів, на які зроблено посилання в диспозиціях ста-

тей Особливої частини Кримінального кодексу, зокрема, які відносяться до цивільного, фінансового, митного права, і в нормах ратифікованих міжнародних договорів. Беручи до уваги сказане, можна вибудувати систему законів і інших нормативно-правових актів, в яких виражається і закріплюється кримінальна політика. Така система, де закони і інші нормативно-правові акти класифіковані за таким «змішаним критерієм», як рівень і значимість впливу на злочинність, включає: – загальні норми, що містяться в Конституції; – норми, що містяться в кодифікованому законодавстві; – норми, що містяться в некодифікованих законах; – норми, що містяться в законах і інших нормативно-правових актах, на які в конкретизованому чи неконкретизованому вигляді зроблено посилання в бланкетних диспозиціях статей Особливої частини Кримінального кодексу і без яких застосування таких статей неможливо; – норми, що містяться в міжнародних договорах [16, с. 95–96].

Як відмічає Н.А. Лопашенко, під джерелами кримінально-правової політики можна розуміти:

1. Фактори, що породжують дану політику, що включають соціальні (соціальні фактори, матеріальні і духовні умови життя суспільства), ідеологічні (сукупність ідей про те, яка кримінально-правова політика потрібна цій державі і суспільству) і правові (вимоги, що формуються в суспільстві про правову основу політики, про те якими мають бути закони) джерела.

2. Форми вираження кримінально-правової політики держави, оскільки в них декларуються цілі, задачі і напрямки кримінально-правової політики держави, основні принципи її реалізації, визначається сфера забороненого кримінальним законом, вирішуються інші питання кримінальної політики.

3. Традиційний підхід при якому перелічуються види джерел, до яких належать: міжнародно-правові акти, Конституція, закони та деякі підзаконні акти [8, с. 27–28].

Н.А. Лопашенко також зазначає, що стосовно цього питання немає навіть єдності в термінології, джерела кримінально-правової політики іноді називають формами закріплення останньої [8, с. 28].

Спільним для всіх перелічених підходів є те, що вони виходять з загального розуміння

джерела, під яким Великий тлумачний словник сучасної української мови серед декількох варіантів пропонує розуміти – те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь; вихідне начало [3, с. 291].

В рамках цієї роботи варто виходити з традиційного розуміння джерел кримінально-правової політики. Такого ж підходу, крім вищевказаних дослідників, притримуються і П.Л. Фріс [17, с. 38], і Н.М. Чекан [18, с. 311].

Зокрема, Фріс П.Л. відмічає, що кожна наука формується на підставі відповідних джерел, які підпитують її, лежать у її основі. Кримінально-правова політика також має своє коло джерел, які становлять її основу, визначають її напрями та межі. До цих джерел належать: – Конституція України як джерело всієї внутрішньої та зовнішньої політики, база всього національного законодавства; – Закони України; – Укази Президента України; – рішення Конституційного Суду України; – Постанови Пленуму Верховного Суду України; – Міжнародні договори, ратифіковані Україною [4, с. 108; 17, с. 38–19].

Даний перелік джерел можна прийняти за основу. Проте слід підкреслити, що на сьогодні він потребує уточнення у зв'язку зі змінами, що відбулися в чинному законодавстві України протягом останніх років.

Тому варто проаналізувати види джерел кримінально-правової політики України, з врахуванням зазначених змін, на підставі чого сформулювати сучасний перелік джерел кримінально-правової політики України.

– **Конституція України** є основою всього чинного законодавства України і базою всіх наук, тому як джерело кримінально-правової політики вона визначає основні, базові підходи до формування кримінально-правової політики. В нормах Конституції закріплено заборону зворотної дії в часі нормативних актів, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, заборону подвійної кримінальної відповідальності за одне діяння та індивідуальність кримінальної відповідальності, презумпція невинуватості, можливість відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої безпідставним засудженням та ін.

Як вірно підкреслює П.Л. Фріс – Конституція України у своїх нормах визначає саму необ-

хідність здійснення боротьби зі злочинністю, недопустимість порушень законів [4, с. 108].

Комяхін В.П. вказує на вірність такої думки, бо підкріплюється такими аргументами. По-перше, розпорядженнями самої Конституції, відповідно до яких вона має вищу юридичну силу, пряму дію і застосовується на всій території держави. Закони та інші правові акти не повинні суперечити Конституції. Звісно ж, щодо Загальної частини кримінального права більшою чи меншою мірою безпосередньо впливають багато конституційних норм, які мають, як відомо, універсальний характер і які поширюються на все чи на більшість галузей права. Це насамперед так звані декларативні норми Конституції. У сукупності положення Конституції виконують переважно ідеологічну (світоглядну) функцію, уособлюючи собою концептуальну основу кримінальної політики та визначаючи стратегію її розвитку та застосування в цілому. Важливе кримінально-правове значення мають деякі інші конституційні норми універсального характеру [6, с. 79, 81].

Також він підкреслює, що в Конституції в аспекті аналізованої проблеми закріплюються два типи найбільш загальних норм: 1) норми, що мають кореспондуючі їм, конкретизовані та законодавчо закріплені кримінально-правові розпорядження; 2) норми, що лише створюють основу для законодавчого закріплення відповідних норм чи їх окремих елементів [6, с. 82–83].

– Основним джерелом кримінально-правової політики України є її **закони**. Кримінальний кодекс України 2001 року передбачив, що законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права, а також, що кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки Кримінальним кодексом.

Закони України про кримінальну відповідальність в подальшому підлягають включенню до Кримінального кодексу України. Значення цього документу важко переоцінити, оскільки саме Кодекс встановлює підстави кримінальної відповідальності, окреслює коло суспільно-небезпечних діянь, визначає види та розмір покарань за їх вчинення та ін.

Проте є і деякі проблемні питання щодо використання скасованих норм Кодексу.

Зокрема, Бібік О.Н. наголошує, що насамперед необхідно уточнити статус тих законодавчих актів, які вносять зміни та доповнення до КК. Відповідно до КК (ч. 2 ст. 3 ККУ – О.О.) нові закони, які передбачають кримінальну відповідальність, підлягають кодифікації-включенню в КК. У даному випадку ми маємо справу з кримінально-правовою фікцією, суть якої полягає у запереченні відокремленості даних законодавчих актів, наявності у них можливості саморегулювати кримінально-правові відносини. По суті, будь-який акт, яким вносяться зміни та доповнення до КК, повинен розглядатися як самостійний нормативний правовий акт. В даному випадку більш обґрунтовано розрізняти застосування окремо від КК нового кримінального закону, що має зворотну силу, і застосування нового кримінального закону, який, не володіючи зворотною силою, включається в КК і не діє самостійно. Дана теза знайшла підтвердження в судовій практиці. На самостійність зазначених вище законів звертає увагу і КК (ч. 1 ст. 5 ККУ – О.О.), який передбачає можливість мати зворотну силу тільки за кримінальним законом, що покращує становище особи, що вчинила злочин. Більше того, тут же йдеться саме про новий кримінальний закон який безпосередньо і самостійно регулює кримінально-правові відносини – пом'якшує покарання за діяння і дійсно, в даному випадку як закон, що має зворотну силу, виступає не чинний КК, а тільки той законодавчий акт, який вносить до нього зміни або доповнення [1, с. 81].

Далі необхідно визначити роль в системі кримінального законодавства законодавчих актів, зокрема КК 1960 р, які до набуття чинності новим КК передбачали кримінальну відповідальність і були визнані такими, що втратили чинність, а також старих редакцій положень КК, які пізніше були змінені або виключено. Проаналізуємо зазначену проблему на прикладі КК 1960 р. Відповідно до чинного КК 2001 року, КК 1960 визнаний таким, що втратив чинність (Прикінцеві та перехідні положення. Розділ І. 1. Цей Кодекс набирає чинності з 1 вересня 2001 року. 2. З набранням чинності цим Кодексом втрачають чинність: Кримінальний кодекс Української РСР від 28 грудня 1960 року (Відо-

мості Верховної Ради УРСР, 1961 р., № 2, ст. 14) із змінами, внесеними до нього, крім Переліку майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком, який пізніше також був скасований і замінений переліком майна, на яке не може бути звернено стягнення за виконавчими документами [11] – О.О.). На перший погляд законодавчий акт, який втратив чинність, не може застосовуватися. Разом з тим КК 1960 р. застосовується до суспільних відносин за правилами зворотної сили закону у разі, якщо новий закон не виступає як закон, який має зворотною силу, тобто не покращує положення особи, яка вчинила злочин на момент дії КК 1960 р. Саме тому КК 1960 р. деякі вчені відносять до діючих джерел кримінального права та кримінально-правової політики.

Що на сьогодні для України дуже важливо через перегляд судових рішень періоду СРСР щодо реабілітації незаконно засуджених.

Підзаконні акти також можуть виступати джерелами кримінально-правової політики.

Н.М. Чекан стверджує, що інші підзаконні акти також виступають джерелами кримінально-правової політики, наприклад, Постанови Кабінету Міністрів України стають джерелами кримінально-правової політики у випадках, коли цей орган виконавчої влади виступає із законодавчою ініціативою з питань кримінально-правового характеру, а також тоді, коли ним затверджуються проекти кримінально-правових норм, що надсилаються для прийняття до Верховної Ради України [18, с. 313].

Як зазначає П.Л. Фріс, Укази Президента України виступають як джерела кримінально-правової політики у випадках, коли вони визначають її основні концептуальні підходи, а також конкретні її задачі. До них, наприклад, належать Укази, якими затверджувались Комплексні програми боротьби із злочинністю та ін. [4, с. 109; 17, с. 40].

Зокрема, Указом Президента України «Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки» саме і була затверджена остання [14].

Наступна ж Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки була затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. N 1767 [13].

А одна з перших такого роду програм Державна програму боротьби із злочинністю була затверджена Постановою Верховної Ради України від 25.06.1993. Документ 3325-ХІІ [12].

Відповідно підзаконні акти можуть виступати джерелами кримінально-правової політики в випадку визначення її концептуальних підходів, або передбачення конкретних заходів її реалізації.

Судовий прецедент як джерело кримінально-правової політики напевно одне з найбільш дискусійних питань. Мова йде про невизнання його джерелом права, а відповідно і правової політики. Хоча по факту він вже застосовується не одне десятиліття.

Якщо щодо деяких з перелічених вище джерел відсутні будь-які сумніви щодо їх ролі і розуміння як джерела права, і відповідно кримінально-правової політики, то розуміння суті рішень Конституційного Суду України та Постанов Плеуму Верховного Суду містить певні дискусійні моменти. До яких ще також долучилися рішення Європейського Суду з прав людини.

Дискусія про роль судової практики в системі джерел права, що мала місце в радянській науці, з новою силою поновила в наукових колах. Висловлюються кардинально протилежні точки зору, іноді рішення вищих судових органів порівнюють з прецедентами, або отожднюють з нормативними актами.

В теорії права, за твердженням Коростелкіної О.Н., продовжує панувати доктрина, що не визнає джерелами права, а відповідно, і дійсними регуляторами суспільних відносин, ні судову практику судів, ні судовий прецедент як такий, що в свою чергу гальмує розвиток найважливіших механізмів належного і ефективного регулювання всіх правовідносин, що виникають у суспільстві [7, с. 4].

Розглядаючи судовий прецедент як можливе джерело права С. Ю. Бодров зазначає, що слід виділити два аспекти цієї проблеми: 1) прецедент повинен розглядатися як безпосереднє джерело права, тобто належним чином оформлене правове положення, на яке можна посилалися при прийнятті юридично значущих рішень; 2) мова йде про вплив прецеденту, і головним чином судової практики, на процеси правотворчості і правозастосування, а також на формування юридичної практики в цілому [2, с. 3].

Розуміння прецеденту в першому значенні довгий час було неприйнятним в нашому правознавстві. Це пояснюється в першу чергу тим, що в радянській юридичній науці панував нормативістський підхід до розуміння права. Хоча подібний підхід викликає багато заперечень, оскільки, нормативізм поширений в багатьох, у тому числі і англосакських країнах, де роль прецеденту як джерела права є загальновизнаною. З іншої сторони формування норми права як правила поведінки можливе різними способами, зокрема шляхом прецеденту.

Згідно Великого тлумачного словника сучасної української мови, під прецедентом в правознавстві розуміється рішення суду щодо певної справи, яке в подальшому є взірцем для судів при розв'язанні аналогічних справ [3, с. 1108].

Як зазначає Нотін С. А., використання терміну «прецедент» поза доктриною прецеденту є умовним і вимагає роз'яснення. Стосовно судів, що належать до романо-германської правової системи, даний термін можна використовувати в «континентальному» розумінні, яке означає прагнення вищого судового органу до формування в своїй практиці стійких правових позицій з правових питань, які сприймаються практикою нижчестоящих судів, але не є для них юридично обов'язковими при розгляді аналогічних справ [9, с. 6].

З погляду місця судової практики і судового прецеденту в системі джерел права: це самостійне джерело, необхідність виникнення якого зв'язується з дефектністю основного (писаного джерела права) – тобто, у разі пропуску закону, недостатності, суперечності, іншого дефекту, або неконституційності регулювання. Взаємозв'язок практики і прецеденту полягає в тому, що прецедент породжує судову практику, оскільки є першим (примірним) вирішенням конкретної справи.

На підставі викладеного під судовим прецедентом варто розуміти загальнообов'язкове положення, що сформульоване вищим судом при розгляді конкретної справи, яким заповнюється, доповнюється або замінюється існуюче нормативне регулювання певних суспільних відносин. Ілюстрацією такого визначення може бути Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо

офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) (від 27 жовтня 1999 року *Справа № 1-15/99*), яким чітко визначено, що кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду.

Відповідно до судових прецедентів в Україні, на сьогодні, можна віднести: Рішення Конституційного Суду України, Рішення Верховного Суду, Рішення ЄСПЛ (певні їх категорії).

Міжнародні договори ратифіковані Україною (угоди, конвенції).

На підставі міжнародних договорів розробляються та імплементуються у національне кримінальне законодавство норми, що визначають основні підходи до кримінальної відповідальності (н-д, ст.ст. 49 ч.5 та 80 ч.6, які визначають незастосування строків давності при звільненні від кримінальної відповідальності та від покарання осіб, що вчинили злочини проти миру й людства) та передбачають кримінальну відповідальність за вчинення конкретних суспільно небезпечних діянь (н-д, ст.438 «Порушення законів та звичаїв війни» в основу якої покладено більше 30 міжнародних договорів, що визначають основні поняття, які характеризують об'єктивну сторону складу цього злочину, та ін.) [4, с. 111].

Хоча в більшості дослідники вказують, що джерелом кримінально-правової політики є міжнародні договори, розуміється, що в цьому випадку мова йде і про угоди і про конвенції під узагальнюючим терміном – міжнародні договори.

Так, наприклад, відповідно до Віденської конвенції про дипломатичні зносини [15] статті 31 «дипломатичний агент має імунітет від кримінальної юрисдикції держави перебування». Це положення деталізовано в ч. 4 ст. 6 ККУ «питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які за законами України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не є підсудні у кримінальних справах судам України, в разі вчинення ними кримінального правопорушення на території України вирішується дипломатичним шляхом».

Зрозуміло, що положення Конвенції відображає концептуальний підхід регулювання кримі-

нально-правових відносин і тому вона виступає джерелом кримінально-правової політики.

Таким чином, як вказує Бібік О.Н., ми приходимо до висновку, що існують норми міжнародного права, які можуть застосовуватися безпосередньо при регулюванні кримінально-правових відносин. Отже, необхідно виділити дві групи норм міжнародного права: 1) діючі безпосередньо, 2) потребують реалізації видання національних нормативних правових актів [1, с. 129].

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що до джерел кримінально-правової політики України на даному етапі розвитку Української держави відносяться:

- Конституція України;
- Закони України (в першу чергу, Кримінальний кодекс України та інші закони);
- підзаконні нормативно-правові акти, в випадку якщо вони визначають концептуальні підходи кримінально-правової політики, або конкретні заходи її реалізації;
- судовий прецедент (Рішення ЄСПЛ щодо України, а також рішення, які містять усталену правову позицію ЄСПЛ; Рішення Конституційного Суду України; Постанови Пленуму Верховного Суду України коли вони визначають загальні засади, напрями та межі застосування матеріального кримінального права та при визначенні конкретних напрямів та меж застосування кримінального закону, що визначає відповідальність за конкретні види злочинних діянь, якщо вони не суперечать Правовим позиціям Верховного Суду; Правові позиції Верховного Суду);
- Міжнародні договори, ратифіковані Україною, які так чи інакше впливають на національне кримінальне законодавство.

Зрозуміло, що цей перелік джерел кримінально-правової політики України відповідає її сучасному історичному розвитку і, відповідно, може змінюватися в частині його складових, але загальний перелік лишається сталим: – Конституція України; – Закони України; – підзаконні нормативно-правові акти; – судовий прецедент; – Міжнародні договори.

Ця класифікація підсумовує розгляд найбільш поширеного підходу до розуміння джерел кримінально-правової політики. Проте існують і інші, які звичайно мають право на існування, оскільки збагачують основу кримінально-правової політики, укріплюють її.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бибики О. Н. Источники уголовного права Российской Федерации. СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 243 с.
2. Бодров С. Ю. Судебный прецедент в системе источников российского права: вопросы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ульяновск, 2004. 208 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
4. Вибрані праці / П.Л. Фріс. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. 652 с.
5. Годруз М.О. Кримінальне законодавство як правова основа кримінально-правової політики. *Право і суспільство*. 2010, № 3. С. 190–195.
6. Комяхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права / предисловие профессора, доктора юридических наук А. В. Наумом. СПб. : Издательство Юридический центр Пресс», 2002. 348 с.
7. Коростелкина О. Н. Судебная практика и судебный прецедент в системе источников российского права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2005. 192 с.
8. Лопашенко Н. А. Уголовная политика. Москва : Волтерс Клувер, 2009. 608 с.
9. Нотин С. А. Судебная практика в системе источников налогового права (На примере ЕС и РФ) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14. Москва, 2003. 198 с.
10. Острогляд О.В. Основні положення кримінально-правової політики України та Кримінального права України (Загальна частина) : навчальний посібник (в схемах та визначеннях, практичні завдання. 3-тє вид., переробл. та допов). Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2021. 340 с.
11. Про виконавче провадження. Закон України. За станом на 19.11.2022 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016. № 30. Ст. 542.
12. Про Державну програму боротьби із злочинністю : Постанова Верховної Ради України від 25.06.1993. Документ 3325-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-12#Text>
13. Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки. *Кабінет Міністрів України* : Постанова від 20 грудня 2006 р. № 1767. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-2006-%D0%BF#Text>
14. Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки : Указ Президента України від 25 грудня 2000 року № 1376/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1376/2000#Text>
15. Про ратифікацію Віденської конвенції про дипломатичні зносини : Указ Президії Верховної Ради Української РСР. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 1964. № 13. Ст. 199.
16. Ревин В. П. Уголовная политика : учебник для бакалавриата и магистратуры / В. П. Ревин, Ю. С. Жариков, В. В. Ревина 2-е изд., испр. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2018. 278 с.
17. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. 332 с.
18. Чекан Н.М. Джерела кримінально-правової політики у сфері боротьби зі злочинами, пов'язаними з порушенням законодавства про працю. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. С. 311–318.